

diyeleri devlet hazinesine koyduğu bilinmektedir. Kitâbet ve maliye konusundaki uzmanlığı yanında iyi bir hattat olan İbn Hâkân Hanbelî mezhebine mensuptu (İbn Ebû Ya'lâ, I, 204). Ebû Muhammed İbn Mahled ve Saîd b. Mahled gibi tanınmış divan reisleriyle çalışmış, Belâzûrî, Câhiz ve İbn Kuteybe gibi meşhur edip ve müelliflerle iyi ilişkiler içerisinde bulunmuş ve Ahmed b. Hanbel ile de sık sık görüşmüştür. İbn Kuteybe, Abbâsî Devleti'nin idarî teşkilâtında büyük önem taşıyan kâtiplerin yetişmesine yardımcı ol-mak için yazdığı *Edebü'l-kâtib* adlı kitabını (İbn Kuteybe, s. 6; İbn Hallikân, III, 43), Câhiz de *Risâle fi'l-faşl mâ beyne'l-^çadâ-ve ve'l-hased* adlı psikolojik-edebî eserini (*Resâ'ilü'l-Câhiz*, I, 335) ona ithaf etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1384/1964, I, 335; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, Beyrut 1387/1967, s. 6; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IX, 222-223, 228-229, 234, 352, 532; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, I, 503, 504; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), IV, 89; a.m.f., *et-Tenbîh*, s. 361-362, 369; Ebû'l-Ferrec el-İsfahânî, *Ma'âtilü'l-Tâlibiyyîn* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 611-612; Tenûhî, *Nişvârü'l-mu'hâdara* (nşr. Abdûd eş-Şâleci), 1393/1973, VIII, 12-15, 36, 42, 51, 52, 53, 197; Batalyevsî, *el-İktidâb fi şerhi Edebü'l-küttâb* (nşr. Mustafa es-Sekkâ – Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1981, neşredenlerin girişi, I, 19; İbn Ebû Ya'lâ, *Taba'âtü'l-Hanâbile*, I, 204; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 44, 45, 164; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 310; İbnü'l-Ebbâr, *İ'tâbü'l-küttâb* (nşr. Sâlih el-Eşter), Beyrut 1406/1986, s. 151, 158-162; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 238-251; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 43; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, II, 41; Zehebî, *A'lâmü'n-nûbelâ*, XIII, 9-10; a.m.f., *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Fe-hîm M. Şeltûn), Kahire 1974, I, 125; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 274, 278, 279, 280; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâsîde de 749 à 936*, Damas 1960, I, 305, 309; a.m.f., "İbn Hâkân", *EP* (İng.), III, 824; Tefvîk Sultân el-Yazbekî, *el-Vezâre: neş'e-tühâ ve tetavvürühâ fi'l-d-devleti'l-'Abbâsiyye*, Bağdad 1390/1970, s. 141-142, 144, 147; Zambaur, *Manuel*, s. 12; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 180; Hüsâmeddin es-Sâmerrâî, *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Kahire 1403, s. 88, 186; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), IV, 198; L. V. Wagleri, "Abbâsî Hilâfeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (trc. Hamdi Aktaş), İstanbul 1988, I, 137; Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halîfesi Mu'tevakkil ve Dönemi* (132-247/847-861) (doktora tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 62; Ahmed Ze-kî Safvet, *Cemheretü resâ'ilü'l-'Arab fi'uşûri'l-'Arabîyyeti'z-zâhire*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmîyye), IV, 133-134, 135-136, 139-140; Hudârî, *Mu'hâdârât: 'Abbâsiyye*, s. 256-257, 269; "İbn Hâkân", *DMİ*, I, 146; K. V. Zetterstéen, "İbn Hâkân", *İA*, V/2, s. 738; H. Kennedy, "al-Mu'tamid 'Ala'llâh", *EP* (İng.), VII, 766; Sâdik Seccâdi, "İbn Hâkân", *DMBİ*, III, 398-400.

MEHMET AYKAÇ

İBN HÂKÂN el-KAYSÎ

(bk. FETH b. HÂKÂN el-KAYSÎ).

İBN HALDÛN

(ابن خلدون)

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406)

Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı.

1 Ramazan 732'de (27 Mayıs 1332) Tunus'ta doğdu. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için kendisi *Mukad-dime*'de Hadramî nisbesini kullanmış, Tunus'ta doğmuş olması sebebiyle Tûnisî, hayatının büyük kısmını Kuzey Afrika'da geçirmesi dolayısıyla Mağribî nisbe-le-riyle de anılmıştır. İbn Hazm onun şecere-sini vermiş (*Cemhere*, s. 430), kendisi de *et-Ta'rîf* adlı eserinde (s. 1) bu şecereyi nakletmiş, ancak bunu şüphyle karşı-la-dığı ve eksikleri olduğunu belirtmiştir.

İbn Haldûn'un mensup olduğu kabile-nin reisi olan atası Vâil b. Hucr bir heyet-le Medine'ye giderek Hz. Peygamber'i zi-yaret etmiş, Resûl-i Ekrem'in, "Allahım, Vâil'i ve soyunu mübarek kıl!" şeklindeki duasını almış, ülkesine dönerken Muâvi-ye b. Ebû Süfyan da onunla birlikte gön-derilmişti. Vâil, Hz. Peygamber'den yet-miş kadar hadis rivayet etmiştir (*et-Ta'rîf*, s. 2; İbn Abdülber, III, 605; İbn Hacer, *el-İşâbe*, III, 592). Vâil'in torunları Endülüs'ün fethi sırasında buraya gelip Karmûne (Carmona) şehrine yerleşmişlerdi. Bu aile-den Endülüs'e ilk gelen Hâlid b. Osman b. Hânî'dir. Hâlid ed-Dâhil olarak da bi-len Hâlid'in ismi Endülüs'te âdet olduğu üzere saygı ifadesi olarak "Haldûn" şeklin-de söylenmeye başlanmış, onun soyun-dan gelenler de Benî Haldûn diye tanın-mıştır. Karmûne'de bir süre ikamet eden Haldûnoğulları, daha sonra yerleştikleri İşbiliye'de (Sevilla) saygın bir aile olarak tanınmışlar, Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da siyasi ve ilmi alanda önemli rol oyna-mışlardır. Tarihçi İbn Hayyân el-Kurtubî bu ailenin siyaset ve ilim alanındaki ünü-ne işaret etmiştir (*et-Ta'rîf*, s. 5).

Endülüs Emevî hükümdarlarından Emîr Abdullah zamanında (888-912) çıkan ka-rışıklıklar sırasında İşbiliye'nin önde ge-len ailelerinden Benî Ebû Abde ve Benî Haccâc ile birlikte Benî Haldûn da ayak-lanmış ve bu üç aile İşbiliye'de yönetimi

ele geçirmişti. Bu sırada Benî Haldûn'un başında Küreyb b. Osman ve kardeşi Hâlid bulunuyordu. Küreyb'in, X. yüzyılın baş-larında ayaklanan İbrâhim b. Haccâc ta-rafindan öldürülmesi Benî Haldûn'un si-yasî hayattaki etkisini azaltmıştı. İbn Ab-bâd Mu'temid-Alellah ve müttefiki Yû-suf b. Tâşfin'in Kastilya (Castille) Kralı VI. Alfonso'yu yenilgiye uğrattıkları Zellâka (Sagrajos) Savaşı'nda (1086) Benî Haldûn onlarla birlikte hareket etti ve bu olaydan sonra siyasî alandaki itibarı tekrar yük-selmeye başladı. Benî Haldûn mensup-la-rı, İşbiliye'ye hâkim olan İbn Abbâd Mu'temid-Alellah tarafından önemli mevkile-re getirildi. Murâbitlar'ı ortadan kaldıran Muvahhidler Endülüs'ü ele geçince ken-dilerini desteklemiş olan Ebû Hafs el-Hin-tâtî'yi İşbiliye'ye vali tayin ettiler. Ebû Hafs'tan sonra bu görevi oğlu Abdülvâhid ve torunu Ebû Zekerîyyâ yürüttü. Anne tarafından Benî Haldûn'un atası olan İb-nü'l-Muhtesib Vali Ebû Zekerîyyâ'nın dos-tu idi. Ebû Zekerîyyâ İfrîkiye'ye geçip Mu-vahhidler'e karşı bağımsızlığını ilân etti-ği sırada (625/1228) Kastilya kralı müslü-manların elinde bulunan şehirleri işgale başlayınca kendilerine güvenli bir yer ara-yan Benî Haldûn, Hafsîler'in merkezi olan Tunus'a yerleşti. İbn Haldûn'un ataların-dan Ebû Bekir Muhammed, Hafsî Emîri I. Ebû İshak döneminde (1279-1282) defter-darlık görevine getirildi. Ancak Tunus'u işgal eden İbn Ebû Umâre tarafından idam edildi.

İbn Haldûn'un dedesi Muhammed Bi-câye'de (Becija) hâciblik mevkiine kadar yükseldi, daha sonra siyasî hayattan çekilip kendini ibadete verdi. Babası Muham-med ise siyasete girmeyip ilim, eğitim ve öğretimle meşgul oldu. İbn Haldûn ilk bilgileri babasından aldı, daha sonra Mu-hammed b. Sa'd b. Bürrâl el-Ensârî'nin derslerine devam etti. Kur'an'ı ezberle-di, kıraat ilmini öğrendi. Başta babası ol-mak üzere Muhammed b. Arabî el-Ha-sâyirî, Muhammed b. Şevvâş ez-Zerzâlî, Ahmed b. Kassâr, Muhammed b. Bahr, Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî gibi âlim-lerden Arap dili ve edebiyatı konusunda dersler aldı. Ebû Temmâm ve Müteneb-bî gibi şairlerin şiirleriyle *el-Eğânî*'deki şiirlerin bir bölümünü ezberledi. Vâdiâ-şî'den ayrıca *Şahîh-i Müslim* ve *el-Mu-va'tta* ile *Kütüb-i Sitte*'nin diğer kitap-larının bazı bölümlerini okudu. Muham-med b. Abdullah el-Ceyyânî, İbn Abdüs-selâm el-Hevvârî ve Muhammed el-Kasîr gibi âlimlerden fıkıh tahsil etti.

Yetiştirdiği siyasî ve içtimâî ortam İbn Haldûn'un ilmi kişiliğinin oluşması baki-

mından büyük önem taşır. Onun zamanında Tunus'ta Hafsîler, Fas'ta Merînîler, Tilimsân'da Abdülvâdîler, Endülüs'te Nasrîler (Benî Ahmer), Mısır'da Memlûkler hüküm sürmekteydi. Kuzey Afrika ve Endülüs'teki devletler hem birbiriyle mücadele ediyor hem de kendi içlerinde sık sık taht kavgalarına girişiyorlardı. İbn Haldûn on altı yaşında iken Merînî Hükümdarı Sultan Ebû'l-Hasan Tunus'u işgal etti. Endülüs'ten Fas'a göç etmek zorunda kalan âlimlerin bir kısmını da beraberinde Tunus'a getirdi (748/1347). Tunus'a gelen Muhammed b. Süleyman es-Sattî, Ahmed ez-Zevâvî, Muhammed b. İbrâhim el-Âbîlî, Ebû'l-Kâsım İbn Rıdvân, Ebû Muhammed Abdülmüheymin el-Hadramî gibi âlimlerden faydalanan İbn Haldûn, Abdülmüheymin'den hadis ve siyer, Zevâvî'den kıraat, Sattî'den fıkıh, Âbîlî'den fıkıh usulü, kelâm, mantık, felsefe ve matematik dersleri aldı. Fahreddin er-Râzî'nin kelâm ilmindeki usulünü öğrendi.

İbn Haldûn, 749'daki (1348) veba salgınında anne ve babasıyla hocalarının bir kısmını kaybetti. Bu sırada Tunus'u işgal etmiş olan Sultan Ebû'l-Hasan Fas'a dönmek zorunda kaldı. Beraberinde getirdiği âlimler de onunla birlikte Fas'a döndü. Hocalarıyla beraber Fas'a gidip öğrenimine orada devam etmeye karar veren İbn Haldûn'u ağabeyi Muhammed bu fikirten vazgeçirdi. Sultan Ebû'l-Hasan Tunus'tan ayrıldıktan sonra Hafsîler Tunus'ta tekrar iktidarı ele geçirdiler. Hafsî Sultanı II. Ebû İshak'ı vesayeti altına alıp bütün yetkileri elinde toplayan Vezir İbn Taffarâğın, İbn Haldûn'u sultanın "alâmet kâtipliği" görevine getirdi.

Hafsîler'in Kostantîne Emîri İbn Umâre Tunus üzerine yürüyünce sultanın ordusu Merre-Mâcenne'de yapılan savaşta bozguna uğradı (754/1353). Savaşa katılmış olan İbn Haldûn Biskre'ye kaçtı. Kış burada geçirdikten sonra Tilimsân'a gitti. Tilimsân'da, babası Ebû'l-Hasan'ı tahttan uzaklaştırarak yerine geçen Merînî Sultanı Ebû İnân ve veziri Hasan b. Ömer'le görüştü. Vezirle birlikte geldiği Bicâye'de kış geçirip Ebû İnân'ın daveti üzerine 755'te (1354) Merînîler'in başşehri Fas'a gitti. Kendisine yakın ilgi gösteren sultan onu ilim meclisini oluşturan âlimler arasına aldı. Bir yıl sonra da kâtiplik ve mühürdarlık görevine getirdi. İbn Haldûn bu sırada Fas'taki kütüphanelerde çalışmalar yaptı. Endülüs'ten buraya göç eden âlimlerden de faydalananak bilgisini genişletti. Muhammed b. Muhammed el-Makkarî, İbnü'l-Hâc el-Billîfîkî, Ebû Abdul-

lah el-Alevî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Yahyâ el-Bercî, Muhammed b. Abdürrezâk onun Fas'ta faydalandığı hocalardır.

İbn Haldûn, sultanın kendisine verdiği görevi ailesinin daha önce bulunduğu görevlerden aşağı görüyordu. Daha yüksek mevkilere ulaşmak için Sultan Ebû İnân aleyhinde düzenlenen bir komploya katılmakta sakınca görmedi. Ebû İnân, Bicâye'yi ele geçirdiği zaman buranın Hafsî Emîri Ebû Abdullah Muhammed'i esir alıp Fas'a getirmişti. İbn Haldûn, tekrar Bicâye emîri olması halinde kendisine hâciblik görevi verilmesi karşılığında esaretten kurtulması için çalışacağı hususunda Ebû Abdullah ile anlaştı. Sultan bu durumu öğrenince her ikisini de hapsetti (758/1357). Emîr Ebû Abdullah Muhammed bir süre sonra serbest bırakıldı, ancak İbn Haldûn iki yıl hapisteydi kaldı. Affedilmesi için sultana kasideler yazdıysa da ilgi görmedi. Sultan Ebû İnân'ın ölümü üzerine (759/1358) veziri Hasan b. Ömer diğer tutuklularla birlikte İbn Haldûn'u da serbest bıraktı ve onu eski görevine iade etti, ih-sanlarda bulundu, ancak ülkesine dönmesine izin vermedi (*et-Ta'rif*, s. 68).

Veliaht Ebû Zeyyân'ı tahttan uzaklaştırarak Ebû İnân'ın küçük yaştaki oğlu Ebû Bekir es-Saîd'i tahta çıkaran Hasan b. Ömer bütün yetkileri elinde topladı. Merînîler'in ileri gelenleri vezire karşı ayaklanınca İbn Haldûn da bu harekete destek oldu. Taht kavgaları sırasında Endülüs'e kaçan Ebû İnân'ın kardeşi Ebû Sâlim lehinde faaliyetlere başladı. Ebû Sâlim 760'ta (1359) Merînî sultanı olunca İbn Haldûn'un itibarı arttı ve sır kâtipliğine getirildi. Sultan adına resmî yazılar yazma görevini üstlenen İbn Haldûn, bu görevleri yürütürken resmî yazıların dilini sadeleştirme yönünde gayret gösterdi. Şiir yazmaya daha fazla önem verdi. İki yıl sonra da hâkimlik görevine getirildi (*a.g.e.*, s. 77).

Vezir Ömer b. Abdullah öncülüğünde 762'de (1361) başlayan ayaklanma sonunda Sultan Ebû Sâlim öldürülüp Taşfîn tahta çıkarıldı. Bu dönemde de görevde kalmayı başaran İbn Haldûn'un gözü daha yüksek mevkilerde idi. Bu husustaki çabaları sonuç vermeyince vezirle arası açıldı ve görevini bıraktı. Tilimsân ve çevresini Merînîler'den geri alan Abdülvâdîler'in hükümdarı Ebû Hammû'nun yanına gitmeye karar veriyse de Ömer b. Abdullah buna engel oldu. Ancak Vezir Mes'ûd b. Rahhû'nun ricası üzerine Tilimsân'a gitmemesi şartıyla Fas'tan ayrılmasına izin verilince Endülüs'e gitmeye karar verdi

ve 8 Rebîülevvel 764'te (26 Aralık 1362) Gırnata'ya (Granada) ulaştı. Nasrî Hükümdarı Muhammed'in veziri ünlü müellif Lisânüddin İbnü'l-Hatîb Fas'ta sürgünde iken İbn Haldûn kendisine yardımcı olmuş, aralarında dostça ilişkiler kurulmuştu. Bu sayede İbn Haldûn büyük itibar gördü. Sultan onu, Kastilya Kralı Zalim Pedro ile görüşmelerde bulunmak ve siyasî ilişkileri düzeltmek için İşbiliye'ye gönderdi (765/1364). Pedro'nun, İşbiliye'de kalması halinde atalarının buradaki eski emlâkini kendisine vereceği yolundaki teklifini geri çevirdi. Bu görevdeki başarısı sultan nezdindeki itibarını daha da arttırdı (*a.g.e.*, s. 85). Ailesini de yanına alan İbn Haldûn, Gırnata'da bir süre refah içinde yaşadıysa da çok geçmeden Vezir İbnü'l-Hatîb'le arası açıldı. Bu durum sultanın da ondan uzaklaşmasına sebep oldu. Endülüs'ten ayrılmayı düşünürken bir süre hapishanede birlikte kaldığı Bicâye'nin eski Hafsî emîri Ebû Abdullah Muhammed'in Bicâye'yi tekrar ele geçirdiğini ve kardeşi Ebû Zekeriyâ İbn Haldûn'u vezir yaptığını öğrendi. Bir süre sonra Bicâye emîrinden hâciblik teklifi aldı. Nasrî sultanından izin alarak 766'da (1365) Bicâye'ye giden İbn Haldûn parlak bir törenle karşılandı. En yetkili kişi olarak devleti yönetmeye başladı. Öte yandan hatiplik ve ders verme işini de sürdürdü.

Bu sırada Emîr Ebû Abdullah ile amcasının oğlu Kostantîne Emîri Ebû'l-Abbas Ahmed arasında meydana gelen anlaşmazlık savaşla sonuçlandı ve Ebû Abdullah öldürüldü (767/1366). Ebû'l-Abbas Bicâye üzerine yürümeye başlayınca devlet adamları İbn Haldûn'a, Emîr Ebû Abdullah'ın çocuklarından birinin sultan ilân edilmesini, Bicâye'nin savunulmasını teklif ettiler. Ancak bu teklifi kabule yanaşmayan İbn Haldûn şehri Ebû'l-Abbas'a teslim etti ve onun hizmetine girmekte bir sakınca görmedi. Sultan da onu görevinde bırakarak ödüllendirdi. Fakat kısa bir süre sonra ondan şüphelenmeye başladı. Sultanın kendisine karşı tavrının değiştiğini farkederek İbn Haldûn izin alarak Bicâye'den ayrıldı. Bu arada sultan âni bir kararla onun tutuklanmasını emretti, kendisini yakalatamayınca kardeşi Ebû Zekeriyâ Yahyâ'yı Bûne'de (Bone) hapsetti. İbn Haldûn, bir süre bazı Arap kabileleri arasında dolaşıktan sonra Biskre'ye geldi ve buraya yerleşti. Altı yıl kaldığı Biskre'de göçebe kabileleri yakından tanıdı. Kabilelerin siyasî desteğini sağlama konusunda usta olduğundan bu dönemde emîrlar ve sultanlar onun bu ye-

teneğinden faydalanmaya çalıştılar. İbn Haldûn, bu yıllarda Tilimsân Sultanı Ebû Hammû'dan hâciblik teklifi aldıysa da kabul etmedi. Fakat kabileler arasında sultana destek sağlama görevini yürütmek zorunda kaldı. Daha sonra Merînî Sultanı Ebû Fâris Abdülazîz b. Hasan'ın Tilimsân üzerine yürümeye hazırlandığını haber aldı. Ebû Hammû'nun tahtını kaybedeceğini anlayınca tekrar Endülüs'e gitmek için izin aldı. Liman şehri Hüneyn'de iken yakalanıp Sultan Ebû Fâris'in huzuruna getirildi. Ebû Fâris, Merînîler'in hizmetini bırakıp düşmanlarını desteklediği için onu şiddetle kınadı. İbn Haldûn kendisinden özür dileyip Bicâye'nin ele geçirilmesi konusunda faydalı bilgiler verince sultan onu serbest bıraktı. İbn Haldûn, bu olaydan sonra Tilimsân yakınındaki Ubbâd'da bulunan ünlü sûfî Ebû Medyen'in türbesine giderek burada inzivaya çekildi. Kısa bir süre sonra Tilimsân'ı ele geçiren Ebû Fâris, onu kabileler arasında Ebû Hammû aleyhinde faaliyette bulunmak için görevlendirdi. Ebû Hammû'nun ağır bir yenilgiye uğramasıyla sonuçlanan bir baskına İbn Haldûn da katıldı.

Biskre'de bir müddet daha ikamet eden İbn Haldûn bu arada Tilimsân'a gidip Sultan Ebû Fâris'i ziyaret etti, ihsanına nâil oldu. Sultan ona bazı kabileleri kendisine bağlama görevi verdi. İbn Haldûn, bu konuda başarılı olamamakla birlikte sultanın veziri İbn Gâzî'nin isyancılara karşı giriştiği harekâta faydalı hizmetler yaptıktan sonra Biskre'ye döndü. Biskre Emîri Ahmed b. Yûsuf'un isyan hazırlığı içinde bulunduğunu hissedince ailesini de yanına alarak Tilimsân Sultanı Ebû Fâris'in yanına gitmek üzere yola çıktı. Yolda sultanın vefat ettiğini, oğlu Saîd'in tahta geçtiğini haber alınca Fas'a gitmeye karar verdi. Ebû Hammû'nun kıskırttığı eşkıyanın baskınından canını zor kurtarıp güçlükle Fas'a ulaştı. Sultan Saîd'i vesayeti altında bulunduran Vezir İbn Gâzî onu iyi karşıladı. Bir süre burada ilmi faaliyetlerine devam etti ve ders verdi.

İbn Haldûn, Fas'ta çıkan karışıklıklar sonucunda Sultan Saîd ve veziri İbn Gâzî'nin görevden uzaklaştırılıp eski sultan Ebû Sâlim'in oğlu Ebû'l-Abbâs Ahmed'in tahta çıkması üzerine (776/1374) kendisine güvenmeyen yeni yönetim tarafından tutuklandı. Serbest bırakıldığında artık Fas'ta rahat edemeyeceğini, gidecek başka bir yeri de olmadığını anladı. Bu sırada Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'i idamdan kurtarmak için yaptığı teşebbüslerden bir sonuç alamadı. Ailesini Fas'ta bırakarak

1374'te Endülüs'e gitti. Fas yönetimi, Endülüs'te kendi aleyhlerinde birtakım entrikalar çevireceğinden kaygılandığı için Nasrî sultanından onun geri gönderilmesini istedi. Sultan bu isteğe uyup İbn Haldûn'u ülkesinden uzaklaştırdı. Liman şehri Hüneyn'de bir süre kalan İbn Haldûn, Tilimsân'a dönmek için bazı araçlar yoluyla Sultan Ebû Hammû'dan ricada bulundu. Sultan ricasını kabul edince ailesiyle birlikte 1 Şevval 776'da (5 Mart 1375) Tilimsân'a geçti. Burada kendini ilme ve öğretime adamaya karar verdi. Ancak Ebû Hammû kısa bir süre sonra onu bazı kabileler arasında çıkan anlaşmazlıkları yatıştırmakla görevlendirdi. Bu görevi istemeyerek kabul eden İbn Haldûn yolda fikir değiştirip Benî Arîf kabilesinin yanına gitti. Kabilenin ileri gelenleri, aralarında kalması ve ailesinin de yanına gönderilmesi için Ebû Hammû'dan izin aldılar. Benî Tûcîn beldesindeki İbn Selâme Kalesi'ne yerleşen İbn Haldûn burada dört yıl sakin bir hayat yaşadı, *el-İber* adlı tarihini yazmaya başladı. *el-İber*'in birinci kitabını oluşturan ünlü *Muqaddime*'sinin müsveddelerini 779'da (1377) tamamladı (s. 1365; *et-Ta'rif*, s. 229). Daha sonra *el-İber*'in Arap, Berber ve Zenâte kısmını yazmaya koyuldu. Kitabı için kaynak eserlere ihtiyacı olduğundan Sultan Ebû'l-Abbâs'tan izin alarak 780'de (1378) Tunus'a gitti. Sultanın himayesinde ilmi çalışmalarına devam ederken aynı zamanda ders verdi. *el-İber*'i tamamlayarak sultana ithaf etti. Eserin "Tunus nüshası" diye bilinen bu nüshası *Muqaddime* ile Kuzey Afrika'daki Arap ve Berber hânedanlarını, İslâm öncesi ve sonrası Arap tarihini konu alan kısmı ihtiva etmektedir.

Tunus'ta sakin bir hayat yaşayan, bu arada çevresinde toplanan öğrencilere ders veren İbn Haldûn başmüftü İbn Arâfe'nin şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. 783'te (1381) sultanın İbn Yemlûl'e karşı açtığı sefere istemeyerek katıldı. Ertesi yıl da sultanın çıkacağı sefere iştirak etmek zorunda kalacağını hesaplayan İbn Haldûn, hacca gitmek istediğini söyleyerek Tunus'tan ayrılmak için sultandan izin aldı. Ramazan bayramında İskenderiye'ye ulaştı (1-3 Şevval 784/8-10 Aralık 1382). Bir süre sonra hacdan vazgeçip Kahire'ye gitmeye karar verdi. Memlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un tahta çıkmasından kısa bir müddet sonra Kahire'ye ulaşan İbn Haldûn burada iyi karşılandı. Çevresinde pek çok öğrenci toplandı, Ezher Camii'nde verdiği dersler büyük ilgi gördü

(*et-Ta'rif*, s. 248). Makrîzî, İbn Tağrıberdî ve Sehâvî gibi tarihçiler İbn Haldûn'un geniş bilgisi ve etkili hitabetiyle hayranlık uyandırdığını kaydederek. Altunboğa el-Cübânî tarafından himaye edilen ve Sultan Berkuk'la iyi ilişkiler kuran İbn Haldûn ailesinin Tunus'tan ayrılmasını sağladı. Bir süre sonra Kamhiye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Burada verdiği ilk ders-te birçok âlim ve devlet adamı da hazır bulundu. Sultan Berkuk, Mâlikî Kādilkudâtî Cemâleddin Abdurrahman b. Süleyman'ı azledip 19 Cemâziyelâhîr 786'da (8 Ağustos 1384) yerine İbn Haldûn'u tayin etti ve kendisine "Veliyyüddin" unvanını verdi. Sâlihîyye Medresesi'nde düzenlenen bir törenle göreve başlayan İbn Haldûn görevini başarılı bir şekilde yürüttü. Bu durum, çıkarları zedelenen bazı önemli kişiler tarafından eleştirilmesine sebep oldu. Birkaç ay sonra ailesinin de içinde bulunduğu geminin İskenderiye yakınında battığını öğrendi. Bu sırada kadılık görevinden alınıp Zâhiriyye-Berkukîyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi.

789 (1387) yılında hac görevini yerine getirdikten sonra Kahire'ye dönen İbn Haldûn, Muharrem 791'de (Ocak 1389) Sargatmîşîyye Medresesi müderrisliğine getirildi. Burada hadis dersleri verdi. Üç ay sonra Sultan Baybars tarafından inşa edilen Baybars Hankahı başkanlığına tayin edildi. Aynı yıl Halep Valisi Yelboğa en-Nâsirî, Sultan Berkuk'u tahttan uzaklaştırdı bütünü görevleri sona erdi. Ancak kısa bir süre sonra Sultan Berkuk tekrar tahta geçince onu eski görevlerine iade etti. Fakat Sultan Berkuk'un azli için verilen fetvada imzası bulunduğundan Baybars Hankahı başkanlığından azledildi (*a.g.e.*, s. 330). Bunun üzerine bir kaside yazarak sultanın gönlünü alan İbn Haldûn 15 Ramazan 801'de (21 Mayıs 1399) Mâlikî başkadılığına getirildi. Aynı yıl Sultan Berkuk'un yerine geçen oğlu el-Melikü'n-Nâsir Ferec ondan görevlerini sürdürmesini istedi. Sultanın 1400'de Suriye'ye yaptığı sefere katılan İbn Haldûn sefer dönüşü Kudüs'ü, Beytülâhm'ı (Beytlehem) ve Hz. İbrâhim'in kabrini ziyaret etti. Kahire'ye dönüp kadılık görevine devam etmeye başladıktan kısa bir süre sonra bu görevden alındı (15 Muharrem 803/5 Eylül 1400).

Timur'un Suriye'ye saldırıp Halep'i zaptettiği ve Dimâşk'a yürüdüğü haberi Kahire'ye ulaşınca Sultan Ferec ordusuyla Dimâşk'a geldi; İbn Haldûn da onun yanında bulunuyordu. İki ordu arasında küçük çatışmaların meydana geldiği bir sı-

rada sultan Kahire'de bir ayaklanma teşebbüsü olduğu haberini alınca Mısır'a döndü. Dımaşk valisi, ulemanın barış yoluyla şehrin Timur'a teslim edilmesi tek lifini kabul etmeyip şehri savunmaya devam ederken İbn Haldûn ulemâ ile de istişare ederek Timur'la görüşmek için gizlice ordugâha gitti. Timur'a Kuzey Afrika ve asabiyet teorisi konusunda bilgi verdi. Onun isteği üzerine bu bilgileri yazılı olarak da kendisine sundu (803/1401). Bu görüşme sırasında Timur'u uzun uzadıya övmüş, kâhinlerin ve müneccimlerin gelmesini bekledikleri ulu hakanın kendisi olduğunu söylemiştir (a.g.e., s. 370-373; İbn Arabşah, s. 353-356).

İbn Haldûn Mısır'da iken *el-İber* üzerindeki çalışmalarına devam etti. Doğu'daki kavimlerin ve hânedanların tarihlerini de ekleyerek eseri genel bir tarih haline getirdi. *Muḳaddime* diye bilinen birinci kitabına birtakım ilâvelerde bulundu ve düzeltmeler yaptı. "et-Ta'rîf bi'bni Haldûn mü'ellifi hâze'l-kitâb" adıyla düzenlediği otobiyografisini *el-İber*'in sonuna ekledi ve son şeklini verdiği nüshayı Fas'ta Câmiu'l-Karaviyyîn Kütüphanesi'ne vakfedilmek üzere Sultan Ebû Fâris Abdülâzîz b. Hasan'a gönderdi. *el-İber*'in ve *Muḳaddime*'nin Tunus nüshasından farklı olan bu nüshası "en-nüşatü'l-Fârisiyye" diye bilinmektedir. İbn Haldûn 803-808 (1401-1406) yılları arasında dört defa daha kadılık makamına getirildi. Bu görevi yürütürken 26 Ramazan 808'de (17 Mart 1406) vefat etti ve Bâbünnasr karşısındaki Sûfiye Kabristanı'na defnedildi. Bugün kabrinin yeri tam olarak bilinmemektedir.

Hayatının ilk yirmi yılını Tunus'ta, yirmi altı yılını Cezayir, Fas ve Endülüs'te, dört yılını yine Tunus'ta, son yirmi dört yılını da Kahire'de geçiren İbn Haldûn iyi bir eğitim görmüş, küçük yaştan itibaren ilim ve fikir hayatına ilgi duymuş, ancak siyasetin cazibesinden kurtulamamıştır. Devletin en üst kademelerinde bulunma hırsı takibata uğramasına, sürgün ve hapsedilmesine sebep olmuştur. Sıkıntılı bazı dönemleri olmakla birlikte genellikle saray ve konaklarda refah içinde itibarlı bir hayat sürmüştür. Merîni, Hafsi ve Abdülvâdi hânedanlarının yönetiminde bazan sultan ve emîrler kadar etkili olmuş, iktidarların el değiştirmesinde önemli roller oynamış, bu özelliğiyle hem desteğine ihtiyaç duyulan hem muhalefetinden korkulan bir kişi durumuna gelmiştir. Diğer taraftan sık sık kabileler arasında dolaşarak bedevî kabile hayatını yakından tanı-

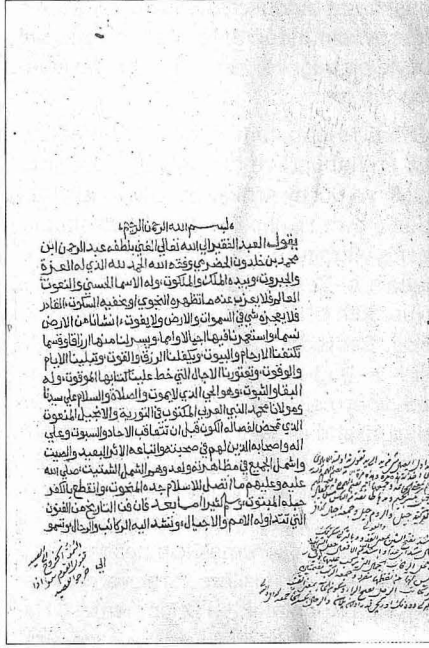
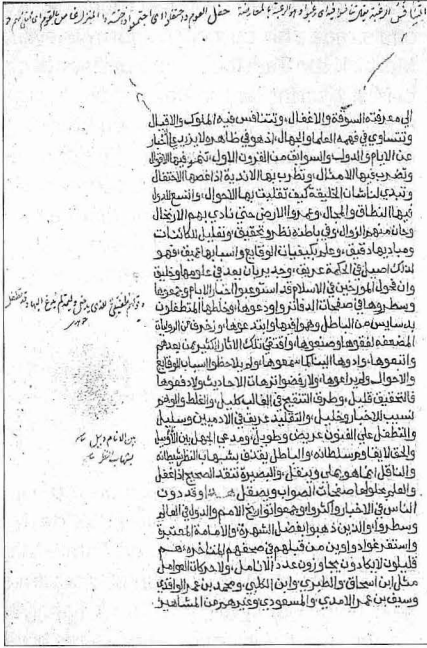
mış, fırsat buldukça da ilim ve öğretimle meşgul olmuştur. Ünlü *Muḳaddime*'sini böyle bir bilgi ve deney birikimiyle kaleme almıştır.

İbnü'l-Hatîb, İbnü'l-Ahmer, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî ve İbnü'l-Kâdi gibi Endülüslü ve Kuzey Afrikalı müellifler İbn Haldûn'u övmüş, ilim ve edebiyat alanındaki geniş bilgisine dikkat çekmişlerdir. Cemâleddin el-Besbîşi, İbn Hacer el-Askalânî, Nûreddin el-Heysemî, Şemseddin er-Rekrakî, Bedreddin el-Aynî, Sehâvî gibi Mısırlı ve Doğulu âlimler ise genellikle onu takdir etmekle beraber bazı zaafalarına ve duygusal davranışlarına işaret etmişlerdir. Mısır'da Mağrib kıyafetiyle dolaşması, azledilince alçak gönüllü davranması, göreve gelince kimseyi tanımaması, çıkarını ve makamını korumak için dostlarına ve velinimeti olan kişilere zarar verecek faaliyetlere girişmekten çekinmemesi, Halap nâibi Yelboğa en-Nâsırî'nin isyanı sırasında Sultan Berkuk'un azli yönünde ulemânın hazırladığı fetvaya imza atması, Fâtımîler'in Hz. Hüseyin'in soyundan geldiklerini söylemesi, Şemseddin er-Rekrakî aleyhinde sahte bir evrak düzenlemesi vb. birçok zaafından bahsedilmiştir. Tunus Kadısı İbn Arafe onun fıkıh bilgisinin yetersiz sayıldığını, İbn Hacer el-Heytemî Hz. Hüseyin'in katlini meşrû gördüğünü, Şemseddin er-Rekrakî şer'î ilimleri bilmediğini, aklı ilimlerde orta seviyede, hitabet ve sohbetinin ise fevkalâde olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbn Haldûn aleyhinde söylenenleri *Kitâbü'l-Kuḍât* adlı eserine alan Bihîştî onun birçok şeyle suçlandığını, ancak bunların çoğunun aslının bulunmadığını belirtir (Abdurrahman Bedevî, s. 328-330). İbrâhim el-Bagunî, Muhammed b. Ammâr el-Kâhirî el-Mâlikî, Ebû Hâmid İbn Zahîre ve öğrencisi Makrîzî İbn Haldûn'u övmüşler, özellikle *Muḳaddime*'deki görüşlerinin önemine işaret etmişlerdir. İbn Haldûn'un *el-İber*'de Kuzey Afrika konusunda verdiği bilgileri takdir eden Aynî onun Doğu İslâm dünyasını iyi bilmediğine işaret eder (a.g.e., s. 335). Bir bakıma İbn Haldûn'un öğrencisi sayılan İbn Hacer el-Askalânî ise Makrîzî'nin onu övmesini abartılı bulur, üstadının daha çok Câhiz gibi kelime oyunları yaptığını ve belâgatla tanındığını söyler (a.g.e., s. 331). İbn Hacer'in bu değerlendirmesine katılan Sehâvî İbn Haldûn'un özellikle tarihçiliğini över.

İbn Hacer el-Askalânî ve Bedreddin el-Aynî gibi çağdaşı olan âlimler İbn Haldûn'u anlatırken tarih, toplum ve devlet konusundaki özgün görüşlerinin farkında ol-

mamışlar, Makrîzî dışındaki müellifler ise onu sıradan bir tarihçi gibi görmüşlerdir. Makrîzî, İbn Tağrıberdî ve Kalkaşendî gibi Mısırlı tarihçiler İbn Haldûn'dan övgüyle bahsetmişler ve eserlerinden faydalanmışlardır. Makrîzî'nin de dediği gibi faziletine, asaletine ve şerefine rağmen İbn Haldûn'un düşmanı, çekemeyeni ve muhalifleri hiçbir zaman eksik olmamıştır (a.g.e., s. 334). Kendine mahsus fikir ve metoduyla sonraki nesiller üzerinde derin etkiler uyandıran İbn Haldûn'un adına nisbetle Tunuslu Hayreddin Paşa tarafından 22 Aralık 1896'da el-Cem'iyetü'l-Haldûniyye adlı bir kültür cemiyeti kurulmuştur.

Eserleri. 1. *Lübâbü'l-Muḳaḫşal fi uşûli'd-dîn*. İbn Haldûn'un Safer 752'de (Nisan 1351) tamamladığı eser, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muḳaḫşal*'ının kısaltılmış şekli olup bedi'hiyyât, ma'lûmât, ilâhiyyât ve sem'iyât adlı dört bölüm ve bir hâtimeden meydana gelir. Müellif *el-Muḳaḫşal*'ı kısaltırken metne bağlı kaldığını, Nâsîrüddîn-i Tûsî'nin bu esere yazdığı *Telhîs*'ten yararlanarak metne bazı ilâveler yaptığını, kendinden çok az şey kattığını ifade eder. *Lübâbü'l-muḳaḫşal* İbn Haldûn'un, hocası Âbilî'nin etkisiyle genç yaşta yazmış olduğu bir eser olması bakımından dikkate değer (Muhammed Abdullah İnân, s. 150-153; Abdurrahman Bedevî, s. 33-38). Müellif hattıyla olan nüshası İspanya'da Escorial Library'de (nr. 1614) bulunan eser Luciano Rubio tarafından neşredilerek İspanyolca'ya çevrilmiş (Tetuan 1952), ayrıca Refik el-Acem (Beyrut 1995) ve Abbas M. H. Süleyman (İskenderiye 1996) tarafından yayımlanmıştır. **2. *Şifâ'ü's-sâ'il li-tehziibi'l-mesâ'il*.** Bu kitap hakkında ne çağdaşı İbnü'l-Hatîb'in ne de İbn Haldûn'un kendi eserlerinde bilgi bulunmaktadır. Şeyh Zerrûk, Abdülkâdir el-Fâsi, Ebû Abdullah el-Misnâvî gibi bazı Kuzey Afrikalı müellifler onun bu adı taşıyan bir eseri bulunduğunu söylemişler, Ali Abdülvâhid Vâfi (*Muḳaddime*, neşredenin girişi, I, 152) ve M. Abdülganî Hasan ise (*Mecelle* [Mayıs 1961], s. 66-67) *Şifâ'ü's-sâ'il*'in İbn Haldûn'un babasının amcası Abdurrahman'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Muhammed Abdullah İnân, Abdurrahman Bedevî ve Muhammed b. Tâvî et-Tancî gibi çağdaş araştırmacılar eserin İbn Haldûn'a ait olduğunu savunmuşlardır. İbn Haldûn'un bu eseri *Muḳaddime*'den önce 1372-1374 yılları arasında Fas'ta iken yazdığı kabul edilmektedir. İbrâhim eş-Şâtîbî (ö. 790/1388), Fas âlimlerine bir mektup gönder-

İbn Haldûn'un *Muqaddime* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2418)

rerek tasavvufa girmek isteyen bir kişinin şeyhe bağlanmasının şart olup olmadığını sormuş, İbn Haldûn da soruyu bu eseriyle cevaplandırmıştır. Muhammed b. Tâvî et-Tâncî tarafından yayımlanan eseri (İstanbul 1957) Süleyman Uludağ *Tasavvufun Mahiyeti* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1977). 3. *Kitâbü'l-İber* (*Kitâbü Tercemânî'l-İber*) ve *divânü'l-mübte'de* ve *l-haber fi eyyâmî'l-Arab ve'l-Âcem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sulţânî'l-ekber*. İbn Haldûn'un bir dünya tarihi niteliği taşıyan bu eseri önsöz ve giriş mahiyetinde kaleme aldığı ve "mukaddime" adını verdiği bölümle üç kitaptan oluşan yedi ciltten meydana gelir. Müellif girişte tarih ilminin önemine, tarih yazımında takip edilen usullerin araştırılmasına, tarihçilerin düştükleri hatalara, sahip oldukları asılsız kanaatlara ve bunların sebeplerine temas etmiş, tarih ilminin kapsamlı bir tarifini yaparak kendi tarih anlayışını ortaya koymuştur. "Beşerî umran ilmi" adını verdiği yeni ve özgün bir ilim dalı kurduğunu, kendisinden önce bu alanda hiç kimsenin araştırma yapmadığını ve bu ilmi kurarken kimseden faydalanmadığını belirten İbn Haldûn, güttüğü amaç ve buna ulaşmak için izlediği yöntem hakkında da sağlıklı bilgiler verir. Bu sebeple

araştırmacılar bu girişe ayrı bir değer vermişlerdir. İbn Haldûn'un *Muqaddime* olarak bilinen meşhur eseri *el-İber*'in birinci kitabıyla bu önsöz ve girişten meydana gelir. İbn Haldûn'a hakkı bir şöhret kazandıran, İslâm ve hatta dünya düşüncesi tarihinin en özgün eserlerinden biri olan *Muqaddime*'ye bu adı İbn Haldûn vermemiştir. *el-İber*'in altı ana bölüme ayrılan I. cildi zamanla *Muqaddime* diye anılır olmuştur. Bu birinci kitap çok defa diğer kitaplardan ayrı olarak istinsah edilmiştir. *Muqaddime* ilk olarak Nasr el-Hürîni tarafından basılmış (Bulak 1274), Etienne-Marc Quatremere de üç cilt halinde tenkitli neşrini yapmıştır (Paris 1858). Eserin daha sonra da birçok baskısı yapılmış ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. *el-İber*'in ikinci kitabı, başlangıçtan İbn Haldûn'un zamanına kadar kavimlerin ve hânedanların, başta Araplar olmak üzere onlara komşu olan Nabatîler, Süryânîler, Farslar, yahudiler, eski Mısırlılar, Yunanlılar, Rumlar, Türkler ve Franklar gibi milletlerin tarihini kapsar. Eserin II-V. ciltlerini oluşturan bu kitapta İbn Haldûn kısaca Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler, Doğu İslâm dünyasındaki diğer müslüman hânedanların tarihine de yer vermiştir. İbn Haldûn, *el-İber*'in fazla özgün kabul edilmeyen

bu bölümünü yazarken geniş ölçüde Taberî ve Mes'ûdî gibi tarihçilerin verdikleri bilgileri aktarmakla yetinmiştir. Bununla beraber bu kısımda yer yer güzel tahlillere, mâkul açıklamalara ve gerçekçi yorumlara da rastlanır. *el-İber*'de olayları Taberî gibi kronolojik değil Belâzürî ve Mes'ûdî gibi konularına ve dönemlere göre anlatan İbn Haldûn'un tarihî olayları *Muqaddime*'de ortaya koyduğu esaslara uygun ve tenkitli bir şekilde yorumlayıp yorumlayamadığı, tarih felsefesiyle ilgili teorisini eserine uygulayıp uygulamadığı tartışılan bir konu olmuştur. *el-İber*'in üçüncü kitabı, Berberîler'in ve Zenâtiler'in tarihini ele alan bir Kuzey Afrika (Mağrib) tarihi olup eserin VI ve VII. ciltlerini oluşturur. Bu bölümde İbn Haldûn, Doğulu İslâm tarihçilerinin fazla bilgi sahibi olmadıkları için eserlerinde yer vermedikleri Mağrib tarihiyle ilgili çok değerli bilgiler verir. Ayrıca bu bilgilerin büyük bir kısmı şahsî gözlemlerine, sözlü rivayetlere ve günümüze ulaşmamış bazı belgelere dayanmaktadır. İbn Haldûn, *el-İber*'in son cildine "et-Ta'rîf bi'bni Haldûn mü'ellifi hâze'l-kitâb" başlığı altında kendi biyografisini de eklemiştir. Başlangıçta hayatının 797 (1395) yılına kadar olan kısmını anlattığı bu bölümü *el-İber*'in bir zeyli olarak düşünen İbn Haldûn (bu bölüm 1284'te [1867] *el-İber*'in zeylinde, 1322'de [1904] *Muqaddime*'nin hâmişinde yayımlanmıştır) daha sonra eseri tekrar ele almış, hayatının 807'ye (1405) kadar olan kısmını yazmıştır. İbn Haldûn, son şekliyle "et-Ta'rîf"i ayrı bir kitap olarak düşündüğünden *et-Ta'rîf bi'bni Haldûn mü'ellifi l-kitâb ve riḥletühû garben ve şarken* şeklinde adlandırmıştır. Eserin bu genişletilmiş şekli Tâncî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1951). XI. (XVII.) yüzyıldan sonra eserin adı bazı kaynaklarda ve kataloglarda (meselâ bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 342) *Riḥletü İbn Haldûn* şeklinde kaydedilmiş, bu durum İbn Haldûn'un bu isimde ayrı bir eseri bulunduğu şeklinde bir yanlış anlamaya sebep olmuştur. Eserin tenkitli neşrini yapan Tâncî'nin belirttiğine göre İbn Haldûn *et-Ta'rîf*'i Tunus'ta yazmış, daha sonra da eklemeler yapmıştır. Bedevî ise kitabın iki aşamada Kahire'de yazıldığı görüşündedir (*Mü'ellifâtü İbn Haldûn*, s. 74). İbn Haldûn'un sonradan yaptığı ilâveden önceki şeklini 797'de (1395) Mısır'da tamamladığını belirtmesi (*et-Ta'rîf*, s. 278) eserin Kahire'de yazıldığını göstermektedir. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*'te sadece kendi hayatına dair bilgi

vermekle yetinmeyip şahit olduğu veya içinde yaşadığı içtimâî, siyasî, tarihî, edebî ve kültürel faaliyetler hakkında geniş açıklamalar yapmıştır. Görev yaptığı hânedanlık, devlet düzeni ve saray hayatına dair verdiği bilgiler *Muḳaddime*'deki teorilerini aydınlatıcı, *el-İber*'deki bilgileri tamamlayıcı mahiyettedir. Bu eserde yer alan bazı resmî yazışmalar, fermanlar, hükümdarlar arasında teâtî edilen mektuplar tarihî birer belge niteliğindedir. Başta Lisânüddin İbnü'l-Hatîb olmak üzere İbn Haldûn'un dostlarına, devlet adamlarına, âlimlere, şairlere, ediplere yazdığı mektuplar da o çağdaki içtimâî, siyasî ve edebî hayat hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Şiir yazmaya da heves eden İbn Haldûn 380 beyit kadar şiirini bu eserine almıştır. Kamhiyye, Zâhiriyye ve Sargatmışiyye medreselerine müderris tayin edilmesi dolayısıyla yaptığı açık konuşmaları, hitabeleri, verdiği ilk dersler onun nesir ve hitabet kabiliyeti hakkında bir fikir vermektedir (*et-Ta'rif*, s. 280, 293). İbnü'l-Hatîb ile mektuplaşmaları (*a.g.e.*, s. 82-155), Gırnata sultanının veziri İbn Zemrek ile Gırnata Kadısı Ebü'l-Hasan el-Binnî'nin ona yazdıkları iltifat ve övgü dolu mektuplar o dönemin edebiyat, sanat anlayışı ve dostluk ilişkileri konusunda bilgi vermesi bakımından önemlidir. İbn Haldûn, *et-Ta'rif*'i uzun bir zaman dilimi içinde yazdığından eserde yer yer tekrarlara rastlanır. Müellifin eserde izlenimlerine ve duygularına çok az yer verdiği görülmektedir. Olayların kendisini nasıl etkilediğini fazla anlatmaz. Meselâ iki yıl süren hapisane hayatı, veba salgını yüzünden ölen annesi, babası ve hocaları, batan gemide boğulan ailesi hakkında kısa bilgiler vermekle yetinmiştir. Evlilikleri, çocukları ve kardeşlerine dair verdiği bilgiler de çok sınırlıdır. Sadece Mısır'da kadı olduğu zaman irat ettiği hutbede ve Timur'la görüşmesini anlattığı bölümde izlenimlerine yer vermiş, duygularını dile getirmiştir. Bütün bunlardan, onun bu eserde daha çok övünmeye vesile olan hususlara yer verdiği anlaşılmaktadır. *et-Ta'rif* ayrıca, İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'de söz konusu ettiği tarih ve toplumla ilgili görüşlerinin oluşum biçimini ve niteliğini anlamaya yardımcı olması bakımından önem taşır. Eser aynı zamanda bir tür itiraflar niteliğinde de görülmüştür. İbn Haldûn bu eserde bazı zaaflarından ve hatalarından bahsetmiş, yaptığı hataları mâzur göstermeye çalışmıştır. *et-Ta'rif*, Baron Mac-

Guckin de Slane tarafından Fransızca'ya ("Autobiographie d'Ibn Khaldun", *JA*, III [1844], s. 5-60, 187-210, 291-308, 325-353), Walter Joseph Fischel tarafından da İngilizce'ye ("Ibn Khaldun's Autobiography in the Light of External Arabic Sources", *Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, I [Rome 1956], s. 287-308) tercüme edilmiştir. *el-İber*'in *Muḳaddime* ve *et-Ta'rif* bölümlerinin ayrı baskıları yanında tamamının ilk baskısı yedi cilt halinde Mısır'da yapılmıştır (Bulak 1284; Beyrut 1399/1979). Abdüllatif Subhî Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle *el-İber*'in ikinci ve üçüncü kitabını Türkçe'ye çevirmeye başlamış ve İran'da Sâsânîler sülâlesine kadar olan kısmı tamamlayıp *Miftâḥu'l-İber* adıyla neşretmiş (İstanbul 1276), daha sonra da iki cüz halinde Selefikiler ve Eşkânîyân'dan bahseden ve onların paralarını inceleyen bir zeyil yazarak *Tekmiletü'l-İber* adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1278). Bu zeyil Halîl el-Hûrî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir (Beyrut, ts.). *el-İber*'in Mağrib tarihine ait VI ve VII. ciltleri *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale* adıyla Baron Mac-Guckin de Slane tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş ve *Kitâbü Târîhi'd-düveli'l-İslâmiyye bi'l-Mağrib* adıyla Arapça metniyle birlikte iki cilt halinde basılmıştır (Alger 1847-1851). Nasrîler'le ilgili bölümün De Slane'in tercümesinde mevcut olmayan kısmını da Maurice Gaudetfroy-Demombynes tercüme etmiş (*Histoire des Benoul Ahmar, rois de Grenade*, Paris 1898), Abdülmuhammed Âyetî eseri *el-İber Târîhi-i İbn-i Haldûn* adıyla Farsça'ya çevirerek dört cilt halinde yayımlamıştır (Tahran 1368).

Bunlardan başka İbnü'l-Hatîb, İbn Haldûn'un İbn Rüşd'un eserlerini özetlediği bir kitabıyla Merînî Hükümdarı Ebü İnân'a veya Nasrî Hükümdarı V. Muhammed el-Ganî-Billâh'a sunmak üzere mantık konusunda yazdığı rivayet edilen bir risâlesi, hesaba dair bir kitabı, kendisinin fıkıh usulüne dair bir manzumesi ve Bûsîrî'nin *Kaşîdetü'l-bürde*'sine yazdığı bir şerhi olduğunu söyler (*el-İḥâta*, III, 507-508). Kâtib Çelebi de *Şerhu Kaşîdeti İbn 'Abdûn* adlı bir eseri ona nisbet eder (*Keşfü'z-zunûn*, II, 228). İbn Haldûn, Timur'un isteği üzerine Kuzey Afrika ülkelerini kısaca tanıtan on iki sayfalık bir risâle yazdığını, bunun Moğol (Tatar) diline tercüme edildiğini söyler (*et-Ta'rif*, s. 370; Abdurrahman Bedevî, s. 286-287).

BİBLİYOGRAFYA:

İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 379 vd.; a.mlf., *Muḳaddime* (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), Kahire 1951, tür.yer.; ayrıca neşreden giriş, I, 30-113, 123, 152; a.e. (trc. F. Rosenthal), New York 1967, tercüme edenin girişi, I, s. VII-XIV, XXII-LXVII; a.mlf., *et-Ta'rif bi'bn Haldûn* (nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî), Kahire 1951, s. 1-2, 5, 21-22, 68, 77, 82-155, 229, 248, 278, 280, 293, 314, 330, 370-373; ayrıca bk. tür.yer.; İbn Hazm, *Cemherre*, Kahire 1948, s. 430; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, III, 592, 605; İbnü'l-Hatîb, *el-İḥâta*, III, 497-516; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr'an Kudâtî Mısır* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1418/1998, s. 233-237; a.mlf., *el-İḥâta*, Kahire 1939, III, 592, 595; a.mlf., *İnbâ'ü'l-gumr*, V, 328-332; İbn Arabşah, *'Acâ'ibü'l-makdûr*, Kahire 1868, s. 353-356; Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, II, 145-149; a.mlf., *el-İlân bi't-tevbiḥ*, s. 129-130, 177, 322; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, Rabat 1974, II, 410-413; Ahmed Bâbâ et-Tinbuktî, *Neylû'l-ibtihâc* (İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzeheb* içinde), Kahire 1329-30, s. 169-170; Makkarî, *Nefḥu't-tîb*, VI, 171-192; *Keşfü'z-zunûn*, II, 228; M. Abdullah İnân, *Ibn Haldûn: Hayâtühü ve tûrâşühü'l-fikrî*, Kahire 1933; Brockelmann, *GAL*, II, 314; *Suppl.*, II, 342; Walter Joseph Fischel, *Ibn Khaldûn and Tamerlane*, Berkeley-Los Angeles 1952; A'mâlû mihricânî *Ibn Haldûn*, Kahire 1962; Sâtî el-Husarî, *Tunûsât 'an Mukaddimeti İbn Haldûn*, Beyrut 1967, s. 105; Ümit Hassan, *Ibn Haldûn'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara 1977, s. 95 vd.; Abdurrahman Bedevî, *Mû'elleftâtu İbn Haldûn*, Tunus 1979, s. 5-74, 77-207, 216-257, 260-269, 286-287, 328-331, 334-335; Abdülhak Adnan Advar, "İbn Haldûn", *İA*, V/2, s. 738-743; M. Talbi, "İbn Khaldûn", *EP* (Fr.), III, 849-855; Yûsuf Rahimlû, "İbn Haldûn", *DMB*, III, 441-458; Franz Rosenthal, "Ebn Kaldûn", *Elr*, VIII, 32-35.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

Görüşleri. İbn Haldûn'un düşünce sisteminin merkezini ilk defa kendisinin temellendirdiği "umran ilmi" oluşturur. Bu ilim, âlemin umranından ibaret olan insan toplumunu ve ona tabiatı gereği ârız olan halleri, bu hallerin zorunlu sonuçlarından ibaret olan tarihi ve tarihin hakikatini konu edinmektedir (*Muḳaddime*, I, 286, 328, 331). Umran ilminin amacı, insanları taklitten kurtarıp daha önce olmuş bitmiş olanla daha sonra olacak olanın anlaşılması konusunda bir bakış açısı kazandırmaktır (*a.g.e.*, I, 285-286). İbn Haldûn, bu kevn ve fesad âleminde kalıcı olanı tesbit ederek olup bitenin (kâinat) kendisine dayandığı esasları ortaya çıkarmak, böylece hem geçmişin hem de geleceğin anlaşılmasını mümkün kılacak bir ilim arayışı içindedir. Umran ilmi bir tür toplum metafiziğidir; toplumun zatî arazlarını ele alması açısından da bir anlamda ontolojidir. Bu ontolojinin, "var olmak bakımından var olan"ı ele alan ontolojiden ayrıldığı temel husus o güne kadar metafiziğin veya metafizikçilerin farkedemediği bir